

Kiss Lajos András EURÓPA IDENTITÁSA: „NAGY TÉR” VAGY „NAGY GONDOLAT”?

„Nagynak lenni nem ugyanaz, mint nagyhatalomnak lenni”

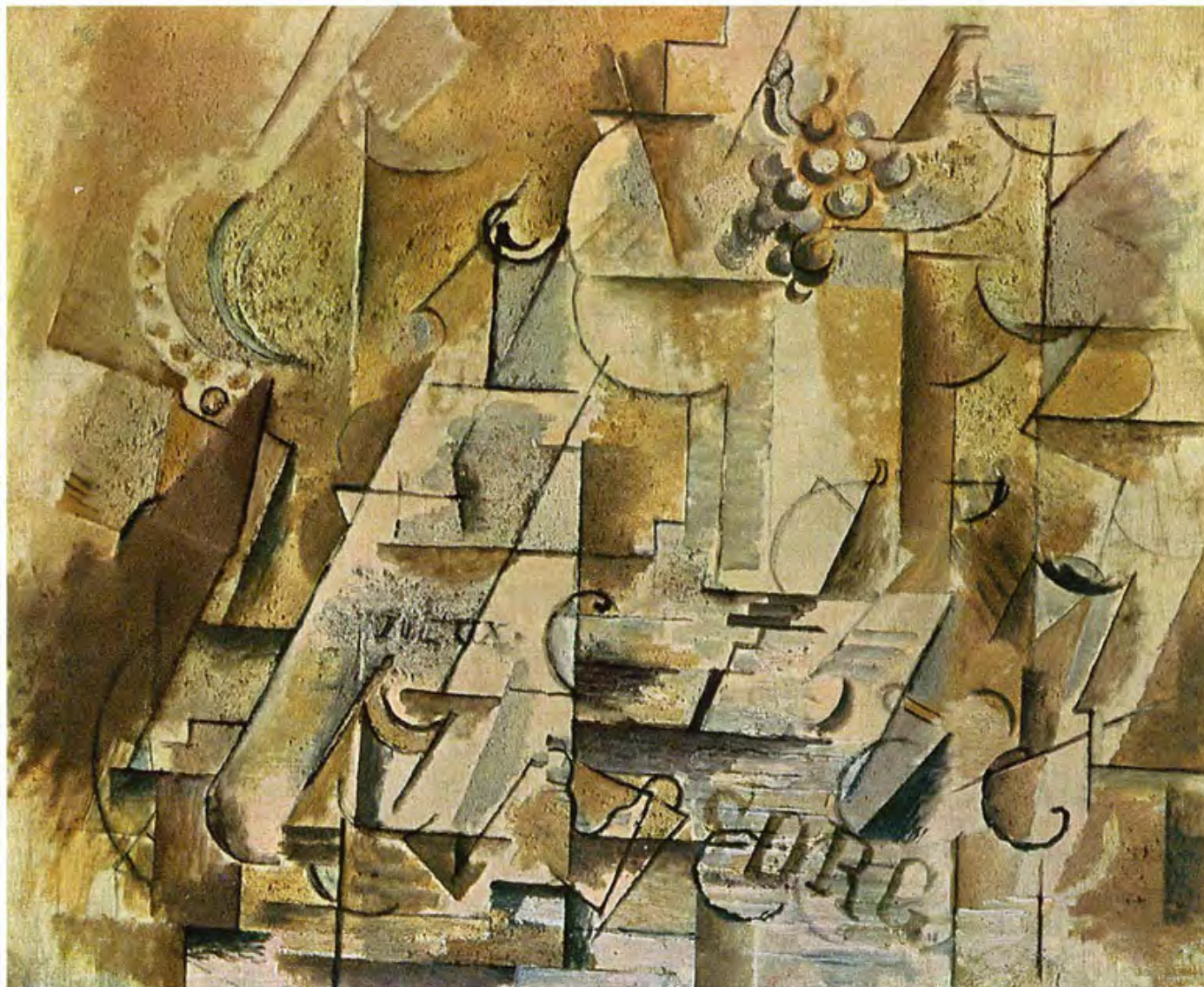
Raymond Aron

„Voltaképpen mit jelent európainak lenni?” Manapság Magyarországon (de lehetséges, hogy a kontinens többi országában is) szinte hősies erőfeszítésre van szüksége az embernek, hogy túllépjen az aktuálpolitikai érdekek által motivált (amúgy közhelyszerű) megfogalmazásokon, alkalmi lözungokon, és az elméleti igényesség kétségtelenül fárasztóbb – hosszabb távon mégis kifizetődőbb – útjára lépve válaszoljon a kérdésre. Mivel szeretném a körülményesebb és nehezebb utat járni, rögvest jogot is formálok, hogy tudalékosabban tegyem fel ugyanezt a kérdést: létezik-e Európának valamilyen szellemi/metafizikai identitása, s ha igen, mi ennek a lényege, a más, kollektív identitásoktól eltérő specifikuma?

szakadatlan evolúció

Olvasmányaim már a „nyomozás” kezdeti szakaszában arról győztek meg, hogy kétféle és egymástól jócskán különböző megközelítéssel kell szembesülnünk. Az első álláspont „ideál-tipikus” megfogalmazására Edgar Morin egyik könyvében bukkantam, aki – Mihail Bahtyin invenciójára támaszkodva – a *dialogus-elv* és a *rekurzivitás* elvének következetes érvényesítésében látja Európa szellemi identitásának alapját. „A dialogikus elv azt jelenti, hogy két vagy több egymástól különböző 'logika' is egységbe foglalható, mégpedig komplex módon (mint egymás komplementerei, konkurensei vagy ellenfelei) anélkül, hogy a dualitásokban szereplő tagok elveszítenék egységüket. Így az európai kultúra egysége elsődlegesen nem a zsidó/keresztény/görög/római kultúra szintézise, és jórészt nem is ezeknek a rész kultúráknak komplementer jellege, hanem a konkurencia-harc és szembenállás, ami közöttük zajlik; ezeknek külön-külön is megvan a saját logikájuk, s persze dialogikus természetűek.”^[1] A rekurzivitás elve pedig azt jelenti, hogy a világban zajló eseményeket generáló és regeneráló folyamatokat olyan tevékeny és pulzáló ciklusoknak kell tekintetni, amelyek szakadatlanul „szerkesztik és újraszervezik” a történelmet. Vagyis az európai történelem lényege valamilyen önteremtő folyamat (Niklas Luhmann szóhasználatával élve: autopoiesis), amely minden időleges hanyatlás vagy stagnálás ellenére is biztosítja az egyetemes történelem szakadatlan evolúcióját.^[2] Voltaképpen a dialogicitás és a rekurzivitás elve ugyanannak az éremnek két oldala. Morin megközelítése nem áll távol Husserl *Az európai emberiség válsága és a filozófia* (1935) című elhíresült bécsi előadásában mondottaktól.^[3] Husserl szerint az európai identitás alapja egy tág jelentésű „racionális célszerűségi elv”, amelynek szellemi-erkölcsi alapjára szívós munkálkodással felépíthetők a vitás kérdések *békés* (teológiai nyelven megfogalmazva: irenikus) megoldásához szükséges képességek és technikák.

Ha tekintetbe vesszük az előadás dátumát, szinte reflexszerű az értetlenkedés: miképpen feltételezhetette a múlt század harmincas éveinek közepén olyan komoly gondolkodó, mint Husserl, hogy éppen az európai történelemből lehet erőt meríteni a válság leküzdésére? Éppen amikor úgyszólván testközele lett, mire képes az európai racionalitás paródiája, pusztító és önpusztító színváltozása. Husserl láthatóan tudomást sem vesz a közelgő katasztrófáról, s ragaszkodik ahhoz, hogy az „(...) 'európai létezés krízise’, amelyről manapság annyit vitatkoznak, és amelyet az élet széthullásának számtalan szimptomája bizonyít, nem sötét sors, nem rejtelmes végzet (...) Ahhoz, hogy ezt megértsük, előzetesen meg kell ragadnunk az 'Európa'-fenomént a maga középponti lényegmagjában. Hogy a jelenlegi 'krízis' szörnyét megérthessük, ki kellett dolgoznunk az *Európa-fogalmat, mint a végtelen ész-célok történelmi teleológiáját*; ki kellett mutatni, miként született meg az európai világ az ész-ideákból, azaz a filozófia szelleméből. Így azután a 'krízis' érhetővé vált mint a *racionalizmus látszólagos meghíúsulása*.”^[4]

Georges Braque: Csendélet egy fűrt szőlővel, wikiart.com

Husserl szerint Európa ész-célokra irányultságának legjellemzőbb vonása a nyitottság, amely egyszerre egyetemes igényű, befogadó és integráló. Az európai történelemhez és az európai kultúrához kötődő népek és individuumok egyként alávetettek ennek az egyetemességre törengő célszerűségi elvnek, akár reflektálnak erre a meghatározottságra, akár nem. Némi túlzással úgy is fogalmazhatunk: az európaiak arra „ítéltettek”, hogy észlénnyek legyenek. Éppen ezért az európai identitást nem lehet geográfiai vagy térképészeti fogalmakkal leírni, inkább valamiféle „spirituális alakzat” látható benne.^[5] Husserl *Az európai tudományok válsága* címmel megjelent utolsó nagy művében részletesebben is kifejti, hogy mit értünk az európai talajból fakadó ész fogalmán. A husserli interpretáció kritikai felülvizsgálat keretében bomlik ki, s ilyen értelemben – legalábbis a felületes megfigyelés számára – egyike a huszadik század elejétől folyamatosan színre lépő válságfilozófiáknak. Az „Európa-kérdést” firtató tanulmányaimban még visszatérek az ismert és kevésbé ismert krízisfilozófiák némelyikére (Leopold Ziegler, Nyikolaj Bergyajev, René Guénon, Theodor W. Adorno, Max Horkheimer stb.), s akkor részleteiben is világossá válik, hogy Husserl vállalkozása különleges helyet foglal el a huszadik század első felének válságfilozófiáiban. Most elégedjünk meg annyival, hogy „észkritikájának” központi elemét az a demarkációs eljárás jelenti, amely kimondja: az európai történelemben fokozatosan kettéhasadt az egységes és átfogó észfogalom, vagyis az univerzális logoszból partikuláris és redukált „észfogalom” keletkezett, amelyet inkább rációnak nevezhetünk. A ráció voltaképpen a kora újkori filozófia találmánya (Descartes, Leibniz), amely a kalkuláló, kvantifikáló és formális ész megnevezésére szolgál. Az európaiak válságában a döntő szerepet éppen ennek a szűkkeblű és pozitivistá észfajtának a kizárólagos szerephez jutása játszotta. A huszadik század elejére a „paralizáló észforma” zsarnoki uralma oda vezetett, hogy „a pozitívizmus úgyszólván lefejezi a filozófiát”.^[6] Az is igaz persze, hogy a 18. századi felvilágosodás gondolkodói még sok mindent megőriztek a logosz egyetemes, azaz kritikai és önkritikai szellemiségéből. A „pozitívizmus már elfeledkezett a kritikáról”. Pedig a modern Európa

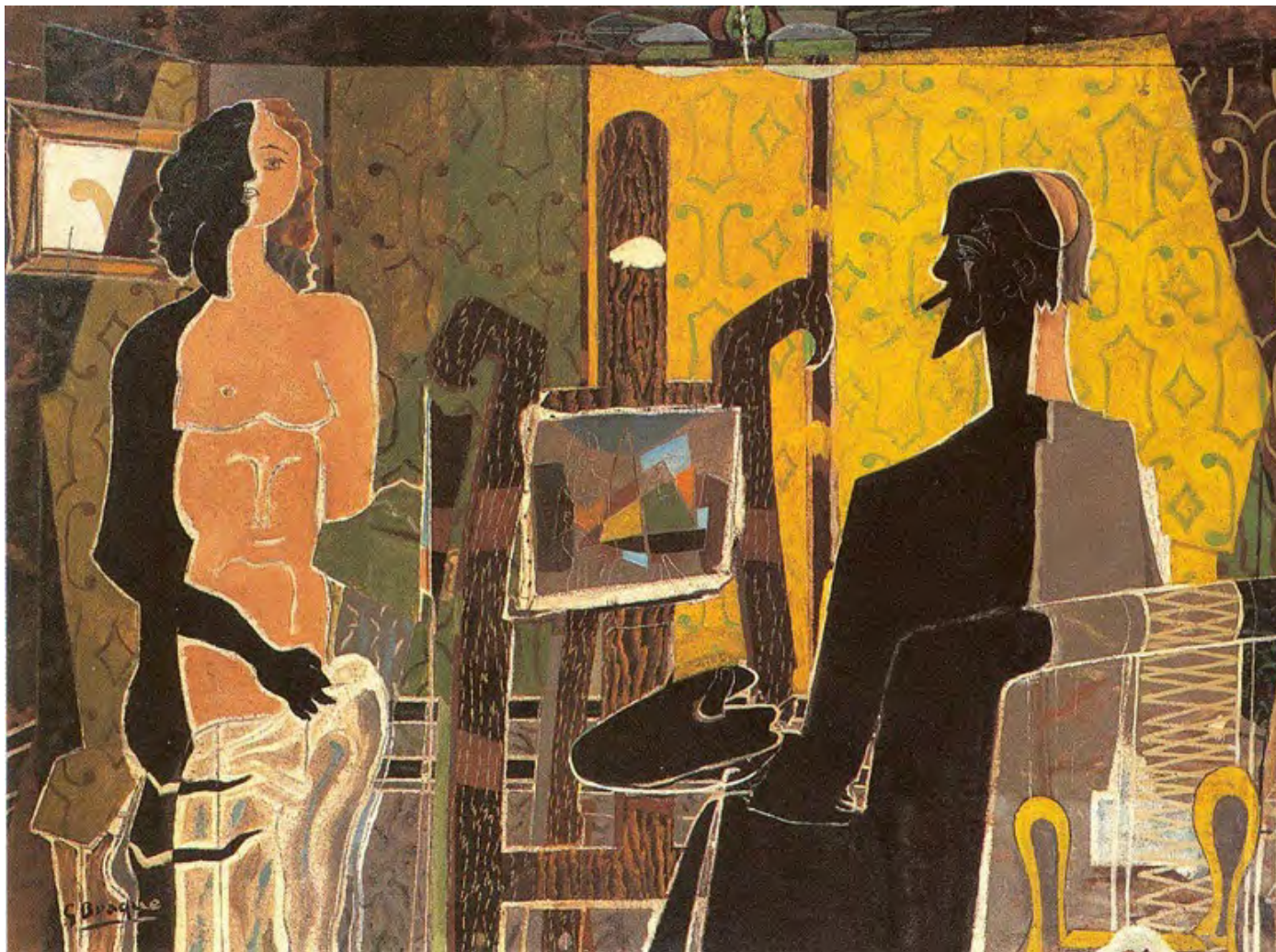
filozófiai identitását a kritikai szellem alkotja, azaz a tudatos reflexió a válságra, mondja Husserl nyomán a kortárs francia filozófus, Gérard Raulet.[7] A görög filozófiában a *logosz*, illetve ennek középkori formája, a *sapientia* (bölcesség) egyszerre jelentett szubjektív bizonyosságot és objektív bizonyosság-alapot. Ezek a fogalmak átfogták az eszmeit és a reálisat. A logosz fogalmában tehát nem a redukált és a csak rövid távú hatékonyságra berendezkedett racionalitás jelent meg, hanem az a fajta bölcesség, amelyik „önmagában találja meg saját normáit”. Ezért az igazi *logosznak* tartalmaznia kell az emancipatorikus humanitás eszméjét is, amelyből kiindulva elvégezhető a *ráció* kritikája és önkritikája. Ennek jelentősége éppen az *Ész válságainak* periódusaiban mutatkozik meg (erre mutatott rá Husserl megvilágító erejű munkáiban), amikor tehát problematikussá válik Európa nemzetek fölötti (szupranacionális) univerzalizmusának, spirituális identitásának és világtörténelmi küldetésének értelme, és megjelenik – pontosabban: elkerülhetetlenné válik – az európai identitás újradefiniálásának szüksége. Ezzel persze Husserl azt is mondja, hogy az *európai logosz* nem tűnt el véglegesen Európa kulturális öntudatából, csak ájult tehetetlenségbe zuhant, amelyből következetes és aprólékos munkálkodással még fel lehet támasztani. Gérard Raulet úgy látja, a harmadik évezred küszöbén az „európai logosz” fundamentumát részben Husserl, részben a kritikai és kommunikatív ész Adorno és Habermas által kidolgozott elméletével lehet sikeresen megőrizni és megújítani.

*

De az európai identitás kérdéseit firtató kortárs elméletek között léteznek olyan álláspontok is, amelyek jelentősen eltérnek az imént bemutatottaktól. Korunk egyik legnagyobb filozófiai atlétája, Peter Sloterdijk, aki leginkább arról ismert, hogy mindig szembemegy a megszokott, a „filozófiai kánonba tartozó” álláspontokkal, két évtizeddel ezelőtt az európai identitás ügyében is „különvéleményt” jelentett be. Az ezer oldalakra rúgó nagy munkái (*A cinikus ész kritikája* és a *Szférák I–III.*) közé ékelve, 1994-ben megjelentette a *Ha egyszer Európa felébred* című politikafilozófiai esszéjét, amellyel újfent sikerült „sokkolnia” az olvasókat.[8] Sloterdijk azzal a megállapítással kezdi elemzését, hogy egykoron a „vén kontinens” számított privilegizált helynek vagy inkább egy horizontnak, ahonnan kiindulva az egész világ az európai ember korlátlan ambíciójának „terepként” jelenhetett meg. Mindannyian úgy véljük, a nagy keresztény ünnepek alkalmából a római Szent Péter téren – a mindenkori pápa szájából elhangzó – *urbi et orbi* még manapság is őriz valamit a régi Európa privilegizált szerepéből. A római pápák egyébként is kulcsszereplői voltak a modern európai rend kialakításának. Három héttel azután, hogy Kolumbusz Kristóf felfedezte Amerikát, VI. Sándor pápa az *Inter cetera* kezdetű bullájában felosztotta az új kontinenst Spanyolország és Portugália között, jelezvén: Európa jogot formál a glóbusz fölötti uralom egészére. „V. Károly uralkodásától a spanyol gályák a világtengereken a birodalmi *plus ultra* jelszavával szeltek a habokat. Voltaképpen ez lett az európai modernitás legmarkánsabb szlogenje. Azóta minden európai ember így vagy úgy, de a „mindig távolabbra” igézetében él.”[9] Mindezt kiegészíthetjük – a modern olimpiák megteremtőjeként ismertté vált – Pierre de Coubertin márkitól származó elhíresült jelmonddal: „gyorsabban, magasabban, erősebben!”. Európa újabb kori titánizmusa egyfajta „motorikus kényszer”, amely az alpinizmustól és az autóversenyzéstől a „permanens informatikai forradalomig” a glóbusz egészén instruálja az életet. Sloterdijk azt mondja, hogy 1494 és 1945 között a „vén kontinens” volt az a hely, amelyik mindig hasznot húzott ebből a privilegizált „panoptikai” pozícióból, mert „(...) Európa lett az a régió, ahonnan azt is látni lehetett, amit a többiek nem láttak (...)”.[10]

pszicho-politika

Sloterdijk tehát arra biztat bennünket, hogy az „Európa-fantazma” lényegét olyan szellemi/gyakorlati magatartásban ragadjuk meg, amelyben a történelmi cselekvés az imagináció és a képzelőerő másutt ismeretlen erejével párosul. Idézi Paul Valéry 1922-es leírását az európai szellem máig érvényes „pszicho-politikájáról”: „mindenütt, ahol az európai szellem dominál, a *szükségletek* maximumát, a *munka* maximumát, a *tőke* maximumát, a *jövedelem* maximumát, az *ambíció* maximumát, a *külső természet átalakításának* maximumát, a *kapcsolatok* és a *cserék* maximumát látjuk megjeleníteni. A maximumok együttese teszi ki Európát, illetve ez rajzolja meg Európa igazi profilját. Másrészt ennek a képződménynek a feltételei és a feltételek csodálatos heterogenitása nyilvánvalóan életben tartja az itt lakó individuumok minőségét, a *homo europaeus* átlagszínvonalát. Megjegyzendő: az európai embert sem a rasszon, sem a nyelven, sem a szokásokon keresztül nem lehet meghatározni. Csak vágyain és akaratának amplitúdóján keresztül.”[11] Lényegében hasonló analízisre bukkanunk a francia történész, Paul Hazard 1935-ben megjelent *Az európai tudat válsága* című munkájában is. Az általam is feltett kérdésre, tehát, hogy „mit jelent Európának lenni?” Hazard azt válaszolja: „Európa?”... Ez olyan gondolat, amely „sohasem elégszik meg önmagával”. [12]

Georges Braque: Festő akt, writedesignonline.com

A lényeg Hazard értelmezésében is az, hogy a glóbusz felfedezéséből merített erő és bátorság húzódik meg a modern kor Európájának antropológiai és politikafilozófiai szemlélete mögött. „Hipervitalizmus és mindenre elszánt kalandorszellem” – ezek a fehér rassz legjobbjainak kitüntetett vonásai, jegyezte meg Alvin Toffler, a világ egyik legismertebb jövőkutatója több mint harminc évvel ezelőtt megjelent munkájában.[13]

Európa siker-sztorija

A felvilágosodás politikai filozófiáinak és világvképének fundamentuma is jórészt a büszke és onnipotens „fehér férfiak” önidentitása. Valójában meglehetősen Janus-arcú, illetve monstrozus képződménynek bizonyult ez az identitás: a pozitív oldalon ott áll az *Ember és Polgár Jogainak Nyilatkozata* – míg az arc csúnyábbik felén a globális kapitalizmus és a kolonizáció körvonalai rajzolódnak ki. Vagyis Európa siker-sztorijába – még ha sokak szemében ez ünneprontásnak tűnhet is – be kell kalkulálnunk, hogy ez a triumfáló száguldás mérhetetlen szenvedést okozott a nem európai népeknek (aminek késletetett, másodlagos és sokadlagos következményeit éppen napjaink világméretű migrációjában látjuk megjelenni).

Ma már világos, hogy Európa privilegizált helyzete a huszadik század közepére hirtelen semmivé (vagy majdnem semmivé) lett. A hanyatlás nem független a ténytől, hogy a második világháború rémségeitől és korábban elképzelhetetlennek tűnő pusztításaitól (amelyek kiagyalóit és gyakorlati kivitelezőit mégiscsak a kontinens egyik legnagyobb „kultúrnemzetében” találjuk) éppenséggel a gyakran „nem európaiaknak” tekintett oroszok és a „poszt-európai” amerikaiak segítségével szabadultunk meg. Mindennek persze ára volt. A második világháború után Európa fél évszázadra Moszkva és Washington vetélkedésének játékszerévé vált. A berlini fal leomlását követően a „vén kontinens” megint csak önnön identitásának meghatározásával találta magát szembe. A kulcskérdés: létrehozható-e egyáltalán európai arculat (intellektuális magatartás, elhivatottság), illetve rendelkezik-e az „európai ember” olyan sajátos misszióval, amelyet a földgolyó „ezen szegletét” lakó minden nemzet képes magáénak tekinteni és követni?

Sloterdijk meglepő választ ad. Először is vitatja az olyan típusú filozófiai megközelítések igazságát, mint Husserlé és Habermasé. Számára a divatos hívó kifejezések, mint „egység a különbségekben”, az „ellentmondások egysége” vagy éppen a „konszenzus” nem mondanak semmit. „Az effajta diskurzus csak annyit bizonyít, hogy e sajátos szubkontinens tovább folytatja azoknak a nézeteknek a szajkózását, amelyeket doktoranduszoktól és média-kedvenc szakértőktől vett kölcsön. Az üresség ideológiájának farvizén haladva az identitás szeszélyes és ötletszerű problematikája helyettesíti a valódi politikai orientációt. Leggyakrabban az üresség haszonlesői és kiváltképpen a másodvonalhoz tartozó művészek próbálják prolongálni a régi európai álmokat, olyan sekélyes lózungok segítségével, amelyek aztán tényleg kiüresítenek minden másságot és alternatívát.”^[14] Sloterdijk elfordul ettől az – okkal vagy ok nélkül – baloldalinak minősített „normálpáradigmától”, és olyan „jó európaiakhoz” hajol az Európa-kérdés megválaszolásában, mint Paul Valéry, illetve a számára általában is abszolút referenciapontnak számító Friedrich Nietzsche.^[15] Paul Michael Lützeler megjegyzi, hogy Sloterdijk a radikális „jobbra át” nevében nemcsak hátat fordít az úgynevezett „balos gondolkodóknak”, de átírja politikai-filozófiai szótárakat is, és erősen expresszív biológiai (főként genetikai) meg technikai kifejezésekkel tarkított „archeomodern” filozófiai nyelvet konstruál. Valóban, Sloterdijk egyfajta „akaratmetafizikai kitüntettségben” látja az európai lét fundamentumát. Igazság szerint a német eszmetörténetben erős tradíció az akarat mitizálása. Ezért nagyon is rendjén valónak tűnhet, hogy Sloterdijk Valéry és Nietzsche mellett Friedrich Schelling misztikus pátozzsal dúsított szabadság-értelmezését is magáénak tekinti. Az „akaras az őslét; egyedül az akarásra illenek az őslét predikátumai: alpnélküliség, örökkévalóság, függetlenség az időtől, önigenlés. Az egész filozófia arra irányul, hogy megtalálja ezt a legmagasabbrendűbb kifejezést.”^[16]

Ezek persze általános megfogalmazások, amelyekből a földi halandónak még akkor sem könnyű kikövetkeztetnie, hogy voltaképpen milyen célokat kell maga elé tűznie, ha felvértezett – a Sloterdijk által megkövetelt – „minderre elszánt akarattal és a mögötte meghúzódó képzelőerővel”.

Georges Braque: Csendélet virágokkal, rackcdn.com

Sloterdijk ötletgazdag emberként ismert, s ebben az esetben sem sokat késlekedik, hogy megossza vízióit az

olvasóval. Programjának első részében az új Európa missziójáról elmélkedik, amelynek lényege, hogy ennek a földrésznek a „transzpolitika” centrumává kell válnia: legyen Európa olyan szuperhatalom, amely egyúttal nélkülözi a hagyományos birodalmi formák mindegyikét. „Azt lehetne mondani, hogy Európa lényege a birodalmi *commedia dell'arte* iránti elkötelezettség, amelyet a harmadik évezred küszöbére érve sem szabad feladnia.” [17] Ezt a különös birodalmiságot a *translatio imperii* és a *mito-motorikus sejt* fogalmaival írhatjuk le legjobban. Magyarra fordítva: Európa a Római Birodalomtól a Karolingokon át a nagy európai nemzetállamokig mindig *meg tudta újítani a birodalmiság eszméjét*, és képes volt ezt az eszmét a gyakorlatba is átültetni, mégpedig azért, mert valamiféle *mitikus eredetű mozgási energiát hordoz sejtjeiben*. Európa elsődleges feladata tehát, hogy megtalálja a birodalom átalakításának mechanizmusát. De mi lenne ennek az új mechanizmusnak a lényege? Egy biztos: Sloterdijk szemében a politika klasszikus intézményei (pártok, a hatalommegosztás intézményei stb.) nem sokat számítanak. Manapság „az európai parlamentek nagyobbik részében csak unatkoznak a képviselők (...) Strasbourgban az eurokraták leginkább az elzászi konyha finomságaiban keresnek vigasztalást”. [18]

mellbevágó szóelemények

A Sloterdijk által kiöltött expresszív, olykor kifejezetten mellbevágó szóelemények, a változatos nyelvi bravúrok valóban mély benyomást tesznek az olvasóra. Nála nyoma sincs a filozófiai, társadalomtudományi munkákban megszokott, gyakran unalmas és száraz érvelésmódnak. Paul Michael Lützerer a nemzetiszocializmus szótárának (és persze szellemének) feltámasztásával vádolja Sloterdijkot. Továbbá a két világháború között népszerű Richard Coudenhove-Kalergi gróf *Európa, ébresztő!* című munkájában kifejtett, szélsőjobbos hangütésű *Páneurópa-gondolat* korszerűsített változatát látja írásaiban. „Amikor Sloterdijk és Coudenhove-Kalergi szeretnék kitölteni az európai hatalmi vákuumot, illetve újjászervezni az Európa-birodalmat, mindketten az olyan 'jó európaiakra' vagy Európa-prófétákra hivatkoznak, mint Valéry és Nietzsche. (...) Mindketten ellene vannak a hagyományos imperializmusnak, s a kontinentális jogrendszer alapját képező emberi jogoknak (...) Mindketten védeni akarják a kisebbségeket, s mindketten mozgósítani szeretnék a technikát Európa világhatalmi pozíciójának visszaszerzése érdekében. Mindketten használják az 'Ébresztő!'-szótárt, amelyet kritikátlanul átvettek a nemzetiszocialista jobboldal 20-as és 30-as évekbeli propagandájából, noha mindketten hangsúlyozzák, hogy kompromisszumot nem ismerő ellenfelei a náciizmusnak, illetve a nemzetiszocializmus embert megvető cinizmusának és demagógiájának.” [19]

Magam részéről meglehetősen túlzásnak érzem Sloterdijk és a náciizmus – akárcsak a felszínt érintő – összekapcsolását. Az viszont valóban zavaró, hogy a német filozófus a maga „akaratometafizikájában” kritikátlanul él a filozófiai nyelv vitalista és technicista megreformálásával. Ugyanezzel az észjárással találkozhatunk abban az interjúkötetben, amelyet Alain Finkielkraut készített Sloterdijkkal. [20] A beszélgetés során egy helyütt Sloterdijk azt mondja: „A Nyugat ereje abban áll, hogy bármit képes bármivel helyettesíteni.” [21] Lehetséges, hogy episztemológiai szinten Európa soha meg nem fejthető rejtély. De mint megoldást igénylő gyakorlati feladat, folytonos aspiráció „vágyott tárgya” marad. Mindazonáltal az „új Európát” illetően Sloterdijk mondanivalójából két „megoldási stratégia” is kihüvelyezhető. Az elsőt egy „másik Brüsszelnek vagy másik Uniónak” nevezhetnénk. [22] Az új Európa bázisát „a szellem nagyságának víziójában” kell keresnünk. Csak a politikai élet jövőbeli „artistái”, illetve a bennük megszülető teremtő vízió ereje képes kiemelni Európát az ürességből. Szó szerint azt mondja, hogy „(...) a képzelőerő állandó tréningjének segítségével jönnek létre, termelődnek ki azok a politikai formák, amelyek – az új vizionáriusok közreműködésével – egyúttal az eljövendő világ keretét is szolgálnak.” [23] Egy biztos: Sloterdijk újra és újra megpróbálja életre kelteni a régi proféciákat. S különös módon ez a nosztalgia a legmodernebb technológiák iránti vonzalommal egészül ki nála. A profetizmus az agresszív (technicista) energiák tombolásában ölt testet. Néha a Sloterdijk-féle nyelv szinte teljesen „didaktikus-propagandista” formát ölt. Az általa gyakran használt kifejezések, a „gerjedelem”, „vibráció”, „evokáció”, „öngerjesztés”, „oszilláció” semmi kétséget nem hagynak, hogy Nietzsche és Heidegger örökösének tekinti magát. [24] A jövő Európájának problematikája szorosan tapad a „férfi-ember önteremtéséhez”, aki a történelem valódi ágense.

Az új Európa definiálásának másik útja vagy másik aspektusa már közvetlenül kapcsolódik a géntechnológia legújabb eredményeihez. Sloterdijk szerint az ember olyan lény, aki szüntelenül az újratерemtés útján határozza meg önmagát. Manapság a géntechnológia és a homeotechnika előtt nagy jövő áll, mert éppen ezek segítségével győzheti le a civilizált ember a barbárság és a gonoszság erőit. Ez az út nem lesz könnyű, mondja Sloterdijk, mégis joggal remélhetjük, hogy erre az útra lépve Európa jövője is a jó irányba fordul. „Manapság jó okunk van remélni, hogy a víziók európai politikája magát az Európa-politikát is megteremti. A politikának mint olyannak világos ön-hipnózissal kell rendelkeznie. Végző soron a politika racionális önszugesztió.” [25] Ami engem illet, kénytelen vagyok bevallani, hogy e különös elképzelés megvalósíthatóságát illetően maradt bennem kétség.

Georges Braque: Palackok és halak, wikiart.org

[1] Morin, Edgar, *Penser l'Europe*. Gallimard, Paris, 1990. 24.

[2] Persze mindez nem eredeti felfedezés. Már a német felvilágosodás filozófusai (Kant, Herder, Hegel) egy központi elv vagy eszme (alapvetően a szabadság) folyamatos újratermelésében látták az európai történelem specifikumát.

[3] Husserl, Edmund, *Az európai emberiség válsága és a filozófia*. In: Husserl, Edmund: *Válogatott tanulmányai*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1972. 323–367. Ford.: Baránszky Jób László

[4] Husserl, i. m. 366.

[5] Raulet, Gérard, *L'Europe comme théorie critique*. In: Poulain, Jacques / Vermeren, Patrice (szerk.): *L'identité philosophique européenne*. L'Harmattan, Paris, 1993. 35.

[6] Husserl, Edmund: *Az európai tudományok válsága I–II*. Atlantisz Kiadó, Budapest, 1998. I. 26. Ford.: Berényi Gábor és társai.

[7] Raulet, i. m. 36.

[8] Sloterdijk, Peter: *Si l'Europe s'éveille. Réflexions sur le programme d'une puissance mondiale à la fin de l'ère de son absence politique*. Mille et une Nuits. Paris, 2003. Ford.: Oliver Mannoni.

[9] I. m. 13.

[10] I. m. 14.

[11] Valéry, Paul: 'La crise de l'esprit'. In: Valéry, Paul, *Variété I–II*. Gallimard, Paris, 1978. 51. Idézi Sloterdijk, i. m. 42. Ugyanezt a szövegrészt idézi Paul Audi is a *L'Europe mentale* című írásban. Lásd Audi, Paul: *Jubilations*. Christian Bourgois éditeur. Paris, 2009. 281.

[12] Idézi Paul Audi. I m. 277.

[13] Toffler, Alvin: *Previews and Premises*. Toronto, New York, London, Sidney, 1983. A könyvből *Rassz, hatalom, kultúra* címmel oroszul részletek jelentek meg a Gurevics, P. Sz. által szerkesztett *Novaja tehncseszkaja volna na zapagye* című szöveggyűjteményben. Progressz, Moszkva, 1986. 276–288. Toffler szerint Európa hanyatlása az 1905-ös orosz–japán háborúval kezdődött. Tudniillik ezt megelőzően négyszáz évig nem fordult elő olyan eset, hogy európai hatalom háborút veszített egy ázsiai hatalommal szemben.

[14] I. m. 50.

[15] Lásd Lützel, Paul Michael: 'Europäische Identität. Der mühsame Weg zur Multikultur'. In: Bormann Alexander von (Hg): *Volk – Nation – Europa. Zur Romantisierung und Entromantisierung Politische Begriffe*. Königshausen & Neumann. Würzburg, 1998. 228.

[16] Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph: *Filozófiai vizsgálódások az emberi szabadság lényegéről és az ezzel összefüggő tárgyokról*. T-Twins Kiadó, Budapest, 1992. 48. Ford.: Jakab Margit és Zoltai Dénes. Schelling és Sloterdijk gondolkodásának „alkati rokonságára” Paul Audi hívta fel a figyelmemet. Lásd Audi, i. m.

[17] Sloterdijk, i. m. 52.

[18] I. m. 66.

[19] Lützerer, i. m. 228–229. A 2000 című folyóirat 2015. augusztusi számában jelent meg Stefan Zweig 'Európa egyesítése' című esszéje. Az írást közreadó Klemens Renoldner a Zweig-esszéhez írt utószavában említést tesz Coudenhove-Kalergi és Zweig kapcsolatáról is. Renoldner azt írja, hogy „jóllehet Zweig a *Páneurópa*-könyvből, mint azt kimutattuk, több gondolatot is megszívlelt, nem jött létre együttműködés közte és Coudenhove-Kalergi között. Zweig számára túl sok reálpolitikai, gazdasági energia van ebben az Európa-koncepcióban.” I. m. 31.

[20] Finkielkraut, Alain / Sloterdijk, Peter, *Les battements du monde*. Fayard/Pauvert, Paris, 2003.

[21] I. m. 119.

[22] Sloterdijk, *Si l'Europe...*, 70.

[23] I. m. 87.

[24] Lásd még Hartmann, Detlef, *„Empire“*. *Linkes Ticket für die Reise nach rechts. Umbrüche der Philosophiepolitik*. Hardt / Negri, Sloterdijk, Foucault. Assoziation A, Berlin, Hamburg, Göttingen, 2002. 193.

[25] Sloterdijk, i. m. 86.

felső kép | Georges Braque: *Múterem koponyával*, media.tumblr.com

